

Prof. dr hab. Maria Jolanta Olszewska
Uniwersytet Warszawski

Recenzja pracy doktorskiej mgr Emmanuelli Robak *Wędrowiec i wizjoner. O eseistyce podróżniczej Jerzego Żuławskiego*, Kielce 2018 napisanej pod kierunkiem dr hab. Grażyny Legutko

Doktorat Emmanuelli Robak poświęcony został znanemu młodopolskiemu twórcy Jerzemu Żuławskiemu (1874-1915) jako podróżopisarzowi. Jak pisze we wstępie autorka dysertacji „Podróżowanie – rozmaicie motywowane – stanowiło [...] integralny element jego biografii, dlatego też pisanie tekstów podróżniczych stało się z czasem jego naturalną aktywnością twórczą” (s. 4). A jednak twórca ten od tej strony, jak słusznie zauważyła to autorka pracy, jest mniej znany nawet badaczom literatury tego okresu. Podróżopisarstwo Żuławskiego ma – na co zwróciła uwagę mgr Robak - szczególny charakter i nie ogranicza się tylko do pewnego typu aktywności. Dlatego swe badania poświęciła tej godnej uwagi - jej zdaniem - podróżniczej stronie biografii poety. Przynależał on do pokolenia młodopolan. Miał w tym środowisku wielu przyjaciół i znajomych. Przyjaźnił się z Janem Kasprowiczem, Stanisławem Przybyszewskim, Lucjanem Rydlem i Kazimierzem Przerwą-Tetmajerem, którzy z dużym uznaniem wypowiadali się na temat jego twórczości. Jednak Żuławski wypracował sobie własne miejsce w literaturze tego czasu. Zachował swą odrębność artystyczną i pozostał artystą osobnym. Jego twórczość, co wyeksponowała autorka dysertacji, charakteryzowała się wszechstronnością. Żuławski był nie tylko literatem i dramaturgiem, ale także z wykształcenia i zamiłowania filozofem - typem estety-konesera. Przypomnijmy, że studiował filozofię ścisłą w Bernie u Richarda Avenariususa. W 1898 uzyskał doktorat na podstawie rozprawy *Das Problem der Kausalität bei Spinoza*, (Berno 1899, streszczenie w „Studiach Filozoficznych” 1901, z. 1). Spinozie poświęcił także popularnonaukową pracę pt *Benedykt Spinoza. Człowiek i dzieło* (1902). Fascynował się filozofią współczesną, promując dzieła takich twórców jak Friedrich Nietzsche, Arthur Schopenhauer, Eduard Hartmann. Jednocześnie studiował Biblię, Talmud i filozofię Wschodu. Pod wpływem tych lektur i własnych przemyśleń stworzył własną koncepcję filozoficzną nazwaną przez siebie syntetycznym monizmem, który opierał się na założeniu, że Byt ma charakter zarówno materialny, jak i duchowy, a zatem jest jednocześnie Absolutem i procesem. Syntetyczny monizm stał się fundamentem dla jego koncepcji estetycznych.

Ponieważ – jak twierdził – w wyniku procesu ewolucji przyrodniczej wykształciła się świadomość indywidualna, a jej rozwój odbywa się obecnie nie w świecie natury, tylko kultury. Żuławski jako zwolennik metafizycznej koncepcji sztuki pogłębił ideę *nagiej duszy* Przybyszewskiego. Stworzył przy tym własną, choć nie do końca oryginalną, teorię symbolu jako wyrazu Absolutu. Jednocześnie zajmował się problemami przyszłości kultury, starał się określić rolę jednostki wybitnej w życiu społecznym, podjął zagadnienie geniuszu i warunków jego rozwoju. Motorem postępu dziejowego są – według niego - tylko wybitne jednostki, zdolne do tworzenia własnych syntez – projektów świata. Rzeczywistość zewnętrzna prowokuje do tworzenia syntez naukowych, a potrzeby wewnętrzne – syntez filozoficznych i artystycznych. Tym ostatnim poeta przyznawał największą wartość: stwarzają one bowiem nowe obszary Bytu, zbliżając się do poznania absolutnego. Żuławski nie podzielał opinii Przybyszewskiego na temat niszczącej siły intelektu. Zagrożenie rozwoju człowieka widział nie tyle w racjonalności poznania naukowego, co w powstawaniu syntezy społecznej: w funkcjonowaniu społeczeństwa o zaspokojonych potrzebach materialnych, ociążałego duchowo i niszczącego wszelkie przejawy indywidualizmu. Charakterystyczna dla myśli tego okresu dychotomia jednostka twórcza - tłum, jest również obecna w twórczości autora *Na srebrnym globie*.

Żuławski pozostawił po sobie liczne wiersze, dramaty symboliczne, prozę poetycką, prozę fantastycznonaukową, eseje filozoficzne i estetyczne oraz rozprawy filozoficzne. Jego utwory przepelnione są refleksją filozoficzną dotyczącą ludzkiego poznania, doświadczania siebie i świata. Swe teorie estetyczno-filozoficzne – co mocno wyakcentowała w swej dysertacji mgr Robak - wypracował m. in. dzięki systematycznym podróżom po Europie. Zwiedził wiele miast szwajcarskich, niemieckich, angielskich, francuskich i włoskich, a na ziemiach polskich przemieszczał się między Limanową, Bochnią, Jasłem, Krakowem, Lwowem i Zakopanem. Z pasją uprawiał wspinaczkę wysokogórską. Z zamiłowania alpinista i taternik odbył liczne wędrowki górskie i wspinaczki po Tatrach i Alpach. Nic dziwnego więc, że podróże zajęły tak ważne miejsce w życiu i twórczości autora *Słonecznego grodu*. Podróżował dużo i chętnie, a swoje doświadczenia i przeżycia zapisywał w tekstach o różnej formie literackiej. O swoich przygodach w górach napisał szereg artykułów i opowiadań, publikowanych w różnych czasopismach m.in. w „Tatrach” i w „Zakopanem”. Opublikowane także większe zbiory esejów takie jak np. *Bajka o szczęśliwym człowieku* i *Miasta umarłe*. Autorka dysertacji starała się pokazać, że jego podróżopisarstwo nie polegało na szukaniu nowych krajobrazów czy miejsc, tylko na umiejętności oryginalnego na nich patrzenia i kontemplacji. Tak pisze na ten temat: „Podróżowanie wędrowca-wizjonera, bohatera *Bajki o*

człowieku szczęśliwym i *Miast umarłych*, w istocie nie polega na odkrywaniu miejsc nieznanych, lecz na oryginalnym przedstawianiu ich z własnej perspektywy, na nowym sposobie patrzenia na nie. [...] Bohater esejów podróżniczych Żuławskiego przemieszcza się w przestrzeni i czasie, wędruje po światach prawdziwych i wyobrażonych, zwiedza fantastyczne ruiny i miasta umarłe, ogląda egzotyczne dlań miejsca z perspektywy widza i przechodnia, kontemplującego artysty albo poszukiwacza śladów przeszłości. Podziwia je świadomie i refleksyjnie, głęboko ich doświadcza i przeżywa je, a następnie przetwarza swoje wrażenia z „realnie” odbytych podróży na wizje nowej rzeczywistości i kreacje ciekawych światów, dzięki którym czytelnik może odbyć podróż do jego wnętrza, poznać najważniejsze rysy jego osobowości, zrekonstruować światopogląd i zrozumieć wybory, których dokonuje” (s.364).

A zatem zainteresowanie badawcze mgr Robak nie ograniczyło się, jak widać, tylko do podróży Żuławskiego odbytych przez niego w realnej przestrzeni. Ponieważ, jak słusznie zauważyła to autorka dysertacji, poeta odbywał także podróże w wyobraźni, tworząc własne, alternatywne światy. Jako prekursor polskiej fantastyki naukowej, autor dramatów symbolicznych, prozy poetyckiej i esejów filozoficznych, kreator legendy Słowackiego zapisywał je, czy raczej należałoby powiedzieć kreował je w utworach o różnej formie estetycznej i gatunkowej. Wydaje się zatem, że słusznie postąpiła autorka dysertacji, nazywając Żuławskiego-podróżnika wędrowcem i wizjonerem. Te dwa określenia, zamieszczone w tytule jej dysertacji, dobrze oddają istotę jego podróżopisarstwa. Taka postawa podróżnicza zaowocowała tym, o czym we wstępie do swej pracy doktorskiej pisze mgr Robak: „W istocie Żuławki był typem artysty-myśliciela, który potrafił dostrzec w otaczającej go rzeczywistości wyjątkowe cechy, nieraz głęboko ukryte pod jej powierzchnią, niedostępne percepcji zwykłych śmiertelników, a zarazem typem estety-konesera szczególnie wyczulonego na piękno świata i urodę ludzkiego życia. Nie dziwi zatem, że w swoich tekstach podejmował różnorodny temat dotyczący istoty bycia człowiekiem, ogólnoludzkiej egzystencji, pojęcia szczęścia i miłości, śmiało projektował przyszłe losy ludzkości, starał się przedstawić wizję rzeczywistości opartą na syntezie – ulubionej metodzie konstruowania własnych poglądów, interpretować wielką historię, pamiętając, że równie ważne są małe historie pojedynczych osób. Poszukiwał wciąż nowych inspiracji artystycznych, a tych w dużej mierze dostarczały mu podróże” (s.5). Można zatem za autorką dysertacji uznać, że to przede wszystkim swemu podróżowaniu poeta zawdzięczał styl swego wielokształtnego i wielowymiarowego pisarstwa. Stąd wybór zakresu badań dokonany przez autorkę dysertacji wydaje się trafny i w pełni uzasadniony. W dodatku temat podróżopisarstwa Żuławskiego, jak

udokumentowała to autorka, nie jest w sposób satysfakcjonujący opisany i wyczerpany. Nie ma bowiem zbyt wielu opracowań dotyczących tego zagadnienia obecnego w jego twórczości. Luki tej nie wypełniają ważne zbiory artykułów takie jak: *Zasługi Jerzego Żuławskiego i jego rodu dla literatury i kultury polskiej XX wieku*, pod redakcją E. Łoch i D. Trzeźniowskiego, Lublin 2011 oraz *Jerzy Żuławski. Życie i twórczość. Referaty i materiały z sesji naukowej*, pod redakcją E. Łoch, Rzeszów 1976). Na szczególną uwagę zasługują wykorzystane w doktoracie pod kątem podróżopisarstwa Żuławskiego ważne rozpoznania Idy Sadowskiej, Grażyny Legutko, Dariusza Trzeźniowskiego, Anny Safiej czy Magdaleny Sadlik.

Materiału do badań nad podróżopisarstwem Żuławskiego dostarczyły mgr Robak przede wszystkim jego teksty podróżnicze takie jak eseje podróżnicze, reportaże, listy i małe prozy, zebrane w dwóch zbiorach: *Bajka o człowieku szczęśliwym* (1914) i *Miasta umarłe* (1918). Autorka przebadła także pod kątem obecności motywu podróży/drogi, jego twórczość nowelistyczną, powieściopisarską oraz korespondencję prywatną (w końcowej Bibliografii zostały zamieszczone pełne opisy bibliograficzne wydanych listów). Szeroko zakrojona problematyka badawcza wymagała od badaczki penetracji i kwerendy różnych dostępnych materiałów źródłowych, znajdujących się w archiwach bibliotecznych w Bibliotece Narodowej w Warszawie i Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie oraz w archiwum i Bibliotece Muzeum Tatrzańskiego, Bibliotece Miejskiej w Zakopanem, oraz lektury i egzegezy artykułów publikowanych przez Żuławskiego w czasopiśmie fachowych takich jak „Taternik” i „Zakopane”. Ważna okazała się metoda, którą posłużyła się autorka dysertacji, przy opracowaniu materiałów źródłowych, gdzie obecne są wątki i motywy bezpośrednio związane z tematyką podróżniczą. Uważna analiza interesujących ją tekstów ujawniła intertekstualny charakter utworów Żuławskiego. To pomogło jej określić cel pracy doktorskiej. Przede wszystkim zrezygnowała z koncepcji doktoratu, która byłaby oparta na zestawieniu i porównaniu eseistyki podróżniczej z innymi tekstami tego typu powstałymi w okresie Młodej Polski. Zestawienie takie co prawda pojawia się w przedłożonej do oceny pracy, o czym dokładnie zostanie powiedziane w dalszej części recenzji, ale ma inny cel, służy bowiem ogólnej interpretacji tekstów podróżniczych z tego czasu pod kątem zasygnalizowania podobieństw i znaczących różnic w modelowaniu wyznaczników podróży proponowanych przez wybranych pisarzy młodopolskich. Mgr Robak zrezygnowała także z koncepcji pracy doktorskiej, w której nadrzędnym problemem badawczym byłby aspekt genetyczny esejów podróżniczych Żuławskiego. Celem takiej dysertacji byłaby analiza tekstów przeprowadzona w kontekście historii eseju jako gatunku literackiego, zgodnie z

zasadami poetyki historycznej. Wtedy to należałoby uważniej przyjrzeć się młodopolskiej realizacji eseju oraz odnieść się do osiągnięć współczesnej (XX-wiecznej i najnowszej) eseistyki podróżniczej.

Cel dysertacji doktorskiej mgr Robak jest inny, wyraźnie przez nią określony we wstępie. Według założeń autorki analiza wybranych utworów Żuławskiego, wpisujących się w przestrzeń jego niezwykle obszernego od strony tematycznej podróżopisarstwa, miała pokazać jego sylwetkę jako odkrywczego, niekonwencjonalnego podróżnika i podróżopisarza; jako wędrowca, który podróż traktował jako ciekawą wyprawę turystyczną, dającą okazję do poszerzania i pogłębiania wiedzy o świecie oraz jako wyprawę w głąb siebie, a zatem traktującego odbytą podróż z jednej strony jako poznanie otaczającego go świata, innych ludzi, jak i siebie samego. Poza celem poznawczym taka podróż miała dla pisarza cel terapeutyczny i estetyczny. Ostatecznie stawała się wyrazem utopijnych tęsknot wizjonera nakierowanego w przyszłość. Podróż w rozumieniu Żuławskiego, co za Idą Sadowską podnosi autorka dysertacji, zamieniała się w figurę jego osobowości twórczej, była ruchem fizycznym łączącym się z ruchem myśli. Podróż, w dosłownym, jak i metaforycznym znaczeniu, autor *Dyktatora* przedstawiał, jak ustaliła to autorka dysertacji, jako ciągły ruch, napędzany tajemną, nierozpoznawalną siłą, która motywowała jego bohatera traktowanego najczęściej jako *porte-parole* pisarza do włączki po świecie, poznawania go i doświadczania. Ruch dla tego młodopolskiego twórcy – według autorki dysertacji – oznaczał wolność, warunkował działanie, utrwał także w odbiorcy przeświadczenie, że choć otaczająca człowieka rzeczywistość stale zmienia się, to ciągły ruch jest oznaką wiecznie powracającego koła życia.

Autorka dysertacji zwróciła uwagę na ważny fakt, że w interesującej ją eseistyce podróżniczej Żuławskiego przenikają się różnorodne elementy charakterystyczne dla literatury, historii, geografii, filozofii, sztuki itd. W związku z tym przyjęła założenie, że wybrane przez nią teksty Żuławskiego można bez nadużyć interpretacyjnych analizować za pomocą narzędzi i metod wypracowanych przez współczesne badania literaturoznawcze, komentować za pomocą dzisiejszej terminologii i umieszczać w różnych kontekstach interpretacyjnych. Za pożyteczne w tych analizach mgr Robak uznała: autobiografizm, geopoetykę, historyzm oraz antropologię literacką. Tak więc autobiografizm pozwolił jej na wskazanie tych elementów w biografii Żuławskiego, które zostały artystycznie przetworzone przez niego w esejach podróżniczych. W ten sposób autorka dysertacji mogła dokonać rekonstrukcji źródeł opisywanych zdarzeń. Metoda autobiograficzna pozwoliła jej udokumentować wpływ różnych przypadków życia prywatnego Żuławskiego, w tym jego

życia intymnego, na kreację podróżującego bohatera, będącego *porte-parole* samego poety. Zrekonstruować nie tylko przypadki życiowe, ale również jego postawę, wrażliwość, światopogląd itp. Eseje podróżnicze Żuławskiego autorka dysertacji próbowała również odczytać jako teksty wpisujące się w zwrot topograficzny w badaniach humanistycznych, czyli popularną obecnie geopoetykę. Udowodniła, że można je interpretować, biorąc pod uwagę zależność pomiędzy przestrzenią geograficzną a twórczością literacką i pokazując przy tym, na ile przeżycie określonej przestrzeni i jej doświadczenie zdeterminowało modelowanie projekcji twórczych oraz w jaki sposób różne perspektywy oglądania miejsca przez Żuławskiego zmieniają jego obraz i znaczenie. Z kolei za pomocą instrumentarium wykształconego przez historyzm autorka dysertacji wydobyla jeden z ważniejszych – jej zdaniem – rysów światopoglądu pisarza, czyli jego przekonanie o znaczeniu dziejów, o ich determinującym wpływie na terażniejszość, o ich powtarzalności, czyli o ciągłym trwaniu życia. Jak twierdzi autorka dysertacji to te „wybrane metody badawcze pozwoliły mi zatem odkryć nowe, niezwykle ciekawe obszary eseistyki podróżniczej autora *Na srebrnym globie*” (s.364).

Wybrane metody badawcze umożliwiły jej więc zinterpretować eseistykę podróżniczą Żuławskiego wieloaspektowo, pokazać ją w innym niż dotąd to robiono świetle, oraz udokumentować odkrywcość jego twórczego myślenia o człowieku i świecie. Chcę mocno podkreślić w tej recenzji, że o innowacyjności pracy doktorskiej mgr Robak świadczy przede wszystkim zastosowana w niej metodologia. Cenne jest to, że w twórczości Żuławskiego, co swymi analizami udokumentowała autorka dysertacji, można odnaleźć liczne, wiarygodne powiązania pomiędzy eseistyką podróżniczą a współczesną myślą humanistyczną, na przykład z refleksjami Keenetha White’a, Haydena White’a, Franka Ankersmita, Richarda Shustermanna oraz z zagadnieniami podejmowanymi przez polskich badaczy, takimi jak autobiografizm (Małgorzata Czermińska), doświadczenie przestrzeni (propozycje Elżbiety Rybickiej, Ewy Rewers, Anny Kronenberg), narracja historyczna i mikrohistorie (ustalenia Ewy Domańskiej), wyróżniki współczesnego eseju filozoficznego (sposprzeżenia Andrzeja Zawadzkiego), badania nad doświadczeniem i przeżyciem (zwrot afektywny w badaniach literackich popularyzowany przez Ryszarda Nycza). Te nowe metody badawcze, słusznie uznane przez autorkę za skuteczne, wsparła ona sprawdzonymi, klasycznymi metodologiami takimi jak ujęcie historycznoliterackie i hermeneutyka filologiczna, dzięki którym mogła usytuować wybrane utwory Żuławskiego w kontekście młodopolskiej literatury podróżniczej i tradycji podróży jako gatunku literackiego, a także poddać konfrontacji w odniesieniu do prądów literackich i artystycznych przełomu wieków XIX i XX. Takie podejście badawcze

pozwoili jej ustalić nie tylko, z jakich źródeł czerpał Żuławski, do jakich wzorców się odwoływał, tworząc swój model podróży, ale również pokazać to, co stanowiło jego oryginalny wkład w rozwój ówczesnego podróżopisarstwa. W tej analizie hermeneutycznej pomocna okazała się również literatura przedmiotu z różnych dziedzin, która znacznie poszerzyła horyzont interpretacyjny autorki. Pełny wykaz wykorzystanych w doktoracie opracowań znalazł się w końcowej bibliografii.

Podjmując się tak przeprowadzonej analizy eseistyki podróżniczej Żuławskiego, autorka dysertacji była świadoma tego, że zarówno zakres tematyczny, jak i różnorodność, wieloaspektowość problematyki obecnej w tych tekstach pisarza, gdzie pojawiają się wątki podróżnicze, jest bardzo szeroki, dlatego musiała ograniczyć zakres obszaru analitycznego do najciekawszych - jej zdaniem - zagadnień. Jest to ważne, bowiem ich wybór, dokonany, podkreślmy to w sposób przemyślany, wpłynął na kompozycję rozprawy podporządkowanej wyrażeniu określonej tezie. Na pracę doktorską składają się cztery rozdziały, podzielone na bardziej szczegółowe podrozdziały, z których każdy dotyczy osobnego, istotnego dla zrozumienia stylu myślenia Żuławskiego zagadnienia, dzięki czemu otrzymujemy przemyślną i w miarę spójną całość. Tytuł każdego z tych rozdziałów i podrozdziałów odnosi się do głównego zagadnienia podjętego w tej części wywodu badawczego. Podsumowując te wstępne rozważania recenzenckie, wypada stwierdzić, że praca doktorska przez mgr Robak została zaplanowana logicznie, a interesujące ją teksty Żuławskiego zinterpretowane za pomocą dobrze dobranej metodologii i uporządkowane w przemyślany sposób.

Pora zatem przejść do bardziej szczegółowych uwag związanych z zawartością pracy zdeterminowanej takim podejściem metodologicznym do tematu podróżopisarstwa Żuławskiego. A zatem po kolei: Rozdział I zatytułowany *Pasje globtroterskie Żuławskiego a życiowórczy charakter jego podróżopisarstwa* został poświęcony zależnościom pomiędzy faktem biograficznym a faktem literackim, czyli związkom pomiędzy biografią Żuławskiego a jego utworami o charakterze życiowórczym. Po gruntownym przebadaniu esejów przy wykorzystaniu narzędzi charakterystycznych dla biografizmu okazało się, że wiele informacji w nich zamieszczonych daje się odnieść do konkretnych faktów biograficznych takich jak odbyte przez pisarza podróże do Rzymu, Lipska, Werony, w Alpy i Tatry. Narrator pełni tu funkcję *porte-parole* autora. Autorka swe analizy rozpoczęła od omówienia zagadnienia zależności esejów podróżniczych Żuławskiego od tradycji podróżopisarskiej. (*Eseje podróżnicze Żuławskiego – wyznaczniki gatunku*). Interesowała ją bowiem podróż jako ruch i przemieszczanie się, ale również jako określony rodzaj literatury, której istotą jest opis wojażowania. Podróżopisarstwo, w tym także to uprawiane przez autora *Grodu słońca*,

sytuuje się na pograniczu literatury faktu, literatury użytkowej i literatury pięknej, ma zatem charakter synkretyczny. W tej części pracy doktorskiej na podstawie dostępnych prac z tego zakresu został omówiony dość szeroko problem podróży jako gatunku literackiego, następnie zrekonstruowany model bohatera-podróżnika, a w końcu podjęta próba jednoznacznego określenia specyfiki formy esejów Żuławskiego, nawiązujących do wypowiedzi typowych dla XIX-wiecznej podróży. Całość tej wypowiedzi została usytuowana w kontekście literackim epoki, w tym w odniesieniu do podróży romantycznej oraz przykładowo wybranej literatury podróżniczej Młodej Polski (Sieroszewski, Żeromski, Bełza, Reymont, Weysenhoff), ze szczególnym uwzględnieniem takich elementów jak autobiografizm, egzotyka opisywanych miejsc, prezentacja tłumu, model turysty, stosunek do historii, psychizacja podróży czy wędrowanie po górach. Pisarstwo Żuławskiego, w tym także jego podróżopisarstwo, określają, jak udokumentowała to mgr Robak, dwie idee - czyn i słowo - ściśle ze sobą powiązane i wzajemnie się determinujące. Tak więc – jak wynika z tych rozpoznań- to ruch fizyczny i ruch myśli stanowią dwa filary osobowości twórczej Żuławskiego.

Następnie autorka dysertacji przeszła do analizy autobiograficznego wymiaru podróżopisarstwa, podkreślając znaczenie ważnych i bezpośrednich związków między biografią a twórczością pisarza i pod tym kątem analizując wybrane utwory z tomów: *Bajka o człowieku szczęśliwym* i *Miasta umarłe*. Analizy *Miast umarłych*, *Dwóch listów z podróży*, *Śmierci bohatera*, *Listów o sztuce* i *Po siedmiu latach*. Rozpoznanie autorki dysertacji potwierdziły przekonanie o silnym związku podróżopisarstwa Żuławskiego z jego biografią, a zwłaszcza z trudnymi relacjami osobistymi (nieudane pierwsze małżeństwo, romans z Ireną Solską, miłość i małżeństwo z Kazimierą Hanicką, narodziny syna Marka, doświadczenia taternicze). Mgr Robak dokonała ogromnego wysiłku, aby określić specyfikę eseju podróżniczego Żuławskiego jako formy literackiej oraz dokonać klasyfikacji tych amorficznych narracji, łączących elementy szkicu, listu, eseju, dialogu, opowiadania i reportażu podróżniczego. Niewątpliwie należy przyjąć jej odkrycie dotyczące synkretyzmu gatunkowego eseju podróżniczego uprawianego przez Żuławskiego jako ważne. Synkretyzm okazuje się więc jego cechą znaczącą i wyróżniającą. Esej podróżniczy Żuławskiego trzeba zatem sytuować na pograniczu różnych gatunków literackich takich jak szkic, dialog, opowiadanie czy reportaż podróżniczy. Obok synkretyzmu gatunkowego i różnorodności tematycznej cechuje go swoboda budowania wypowiedzi opartej głównie na osobistych doświadczeniach, panoramiczność kompozycji, amorficzność, procesualność, nieostateczność i wielowymiarowość. Tak skonstruowane eseje podróżnicze Żuławskiego nie służą prezentacji rzeczowej relacji z podróży. Powstały one z chęci podzielenia się wrażeniami i

refleksjami na temat świata i człowieka doznawanymi przez artystę-estetę i filozofa z odbiorcą. Mają więc – jak wynika to z analiz mgr Robak -wymiar osobisty, światopoglądowy, poznawczy i estetyczny. Mają charakter podmiotowy i subiektywny.

Rozdział II pt *Pomiędzy pesymistyczną koncepcją rzeczywistości a apoteozą życia* (*Dekadentyzm Żuławskiego, Filozofia pesymizmu*), (*Filozofia życia, „Boska radość powtórzenia”*, czyli *nietzscheańska idea wiecznego powrotu, Optimistyczny witalizm jako antyteza dekadencjonalnej depresji, Problem bergsonizmu*) w sposób bardzo obszerny omawia źródła poglądów filozoficzno-estetycznych Żuławskiego, pisarza, mającego, o czym była mowa, bardzo staranne wykształcenie filozoficzne (doktorat ze Spinozy), nazwanego pisarzem filozofującym lub filozofem wypowiadającym się w formie literackiej (określenia Lucyny Wiśniewskiej). Miał on traktować filozofię tak jak sztukę, której koncepcję zapożyczył głównie od Przybyszewskiego i Miriama. Sztukę postrzegał w kategoriach rozwoju indywidualnych sił twórczych, doceniając tym samym wkład jednostek genialnych w progres świata. Autorka dysertacji po kolei omówiła wpływ różnych prądów filozoficznych na kształt myślenia i twórczości Żuławskiego. Skupiła swą uwagę na jego fascynacjach systemem filozoficznym Barucha Spinozy. Następnie przeszła do analizy wpływu myśli Artura Schopenhauera, Fryderyka Nietzschego i Henriego Bergsona na światopogląd i postawę twórczą Żuławskiego. Cenne jest w tych analizach wskazanie przez autorkę dysertacji miejsc w utworach autora *Słonecznego grodu* świadczących o takim właśnie oddziaływaniu filozofów epoki.

Autorce dysertacji udało się pokazać, jak ważną rolę w interpretacji podróżopisarstwa Żuławskiego odgrywa obecna w nim warstwa filozoficzna. Podjęta przez nią analiza doprowadziła do ujawnienia antynomii w światopoglądzie pisarza, dających się wytłumaczyć wpływem epoki modernizmu, której istotę stanowi aporia, jak i specyfiką indywidualnego sposobu myślenia o świecie reprezentowanego przez samego twórcę. Jego poglądy wahały się pomiędzy uleganiem nastrojom dekadencjonalnym (pesymizmem i katastrofizmem) a fascynacją modernistyczną filozofią życia (witalizmem, aktywizmem, wolą mocy). Pesymizm i dekadentyzm obok apoteozy czy wręcz afirmacji życia tworzą granice pomiędzy, którymi rozciąga się przestrzeń myślowa poety, co znalazło swe odzwierciedlenie w jego podróżopisarstwie. Dla tych rozbieżności myślowych autorka dysertacji znalazła wspólny mianownik, jakim było – według niej - dążenie Żuławskiego do przeżywania jedności świata, prowadzącego do syntetycznego monizmu, który z kolei umożliwiał pisarzowi łączenie na zasadzie *coincidentia oppositorum* (zbieżności przeciwieństw) wzajemnie wykluczających się wartości oraz dostosowywanie ich do indywidualnego sposobu rozumienia zjawisk. W

zakończeniu tej części rozdziału II zatytułowanej *Metaforyka pustki i pełni* mgr Robak podjęła rozważania zainspirowane szkicem Marii Podrazy-Kwiatkowskiej *Pustka – Otchłań – Pełnia (Ze studiów nad młodopolską symboliką inercji i odrodzenia)* na temat obecnej w eseistyce podróżniczej Żuławskiego metaforyki pustki i pełni wykorzystywanej przez niego w opisach przestrzeni zarówno górskiej, jak miejskiej. Pojęcia te, jak dowiodła autorka dysertacji, występują blisko siebie i, co ważne, niekoniecznie wzajemnie się wykluczają. Pusta (bezludna) przestrzeń pełni w nich ważną rolę, bo, chociaż wywołuje w bohaterze nostalgię i smutek z powodu odosobnienia, to jednocześnie staje się dogodnym miejscem, gdzie bohater może uporządkować swe myśli i ostatecznie osiągnąć upragniony wewnętrzny spokój. Tym samym staje się stanem pożądanym, ponieważ słabość psychiczną uznana jest przez Żuławskiego za stan, który podróżnik-wizjoner potrafi zamienić w siłę, dzięki której okazuje się zdolny aby w swojej wyobraźni wykreować nowe światy. Ta nacechowana pesymizmem koncepcja rzeczywistości zostaje w tych esejach równoważona doznaniem pełni życia, czyli radością wiecznego trwania.

W rozdziale III pt *Relacje między przestrzenią geograficzną a twórczością literacką* autorka dysertacji wykorzystwała narzędzia, wypracowane współcześnie przez geopoetykę. Punktem wyjścia dla niej stało się ustalenie w obrębie eseistyki Żuławskiego wzajemnych relacji między przestrzenią geograficzną, jej doświadczeniem, a mijającym czasem, które wpływają na sposób postrzegania danego miejsca i pozwalają na rozpoznanie związku pomiędzy postrzeganiem miejsca i jego świadomością (*Czas i doświadczenie jako czynniki determinujące postrzeganie miejsca; Świadomość miejsca*), co zostało w doktoracie połączone z rekonstrukcją sposobów obserwacji przestrzeni i jej wpływu na wyobraźnię twórczą Żuławskiego (*Perspektywa widza i przechodnia*). Analizy dokonane przez mgr Robak pod kątem pytania, w jakim stopniu przeżycie przestrzeni wpłynęło na świadomość i pracę artystyczną poety, potwierdziły, że w tym przypadku optyka danego miejsca zmienia się wraz z upływem czasu i nabywaniem życiowych doświadczeń przez podróżującego bohatera. Oprócz zmian temporalnych również ważna okazuje się perspektywa postrzegania danego miejsca. Można zatem mówić o szczególnym impresjonizmie tych tekstów. Autorka dysertacji dowiodła, że bohater esejów Żuławskiego obdarzony jest dużą wrażliwością i samoświadomością, co wpływa na formę jego podróżowania i sposób zapisu wszelkich stanów i doświadczeń z tym związanych, czyli na kreację artystyczną, będącą ostatecznym rezultatem wędrówek po świecie tak prawdziwym, jak i wyobrażonym. Rozdział ten kończy próba rekonstrukcji „mapy serdecznej” wędrowca-wizjonera ze wskazaniem kilku miejsc, które były szczególnie bliskie pisarzowi, takich jak Rzym czy Tatry. Dopełnieniem tego

rozdziału jest prezentacja obecnego w eseistyce podróżniczej Żuławskiego motywu „miast umarłych”, próba rozpoznania sensu, jaki ze sobą niosą, oraz charakterystyka typu „samotnego włóczęgi”, a zatem motywów o fundamentalnym znaczeniu dla rozumienia istoty myślenia pisarza o świecie. „Miasta umarłe” funkcjonują w tej eseistyce podróżniczej jako element historii (ruiny), metafora czasów minionych i (anty)teza życia. Tym motywom spacialnym, nacechowanym temporalnie i mortalnie, towarzyszy motyw samotności, będącej świadomym wyborem i sposobem podróżowania bohatera, co wpływa na jego kontakty z innymi turystami, do których najczęściej ma negatywne podejście. Nie znosi tłumu i jego pospolitości. Samotność stwarza Żułowskiemu okazję dla szukania sensu swej egzystencji, do pokonywania własnych słabości i odnajdywania siły w sobie samym. Jednocześnie wyzwala w nim wolę działania i pobudza do artystycznych poszukiwań i kreacji.

W rozdziale IV pt. *Historia wpisana w narrację* autorka dysertacji omówiła eseje podróżnicze Żuławskiego sytuując je wobec narracji historycznej. Pisarz świadomie podejmował w swej twórczości zagadnienia związane z historią i historiozofią. Dlatego autorkę dysertacji interesowały takie zagadnienia obecne w eseistyce podróżniczej Żuławskiego jak: narracyjny charakter myślenia o świecie jako wyróżnik relacji z podróży, interpretacja i fabularyzacja jako sposób opisu przeszłości, wpływ wiedzy historycznej na kreację artystyczną, prezentacja historii, miejsc, historii własnej i historii przedmiotów, wreszcie motyw dionizyjskich ruin jako figury łączącej narrację o przeszłości z narracją o teraźniejszości, czyli motyw ruin jako przestrzeń szczególnie nacechowana i niosąca różne treści. Pozwoliło to mgr Robak określić rolę historii odegraną w myśleniu o świecie przez Żuławskiego. Okazał się on twórcą, który, chociaż nie był zawodowym historykiem, to potrafił docenić rolę historii w kształtowaniu kultury. Historię, zarówno w wymiarze mikro-, jak i makro-, uważał za integralny składnik współczesności. Z tej perspektywy rozpatrywał kwestie dziejowe. Myślenie historiozoficzne w przypadku autora *Dyktatora* ma wymiar egzystencjalny i filozoficzny. Łączy się z ważnymi, wręcz fundamentalnymi pytaniami. To niewątpliwie zbliża go do myślenia kategoriami nietzscheańskimi. W odczytaniu mgr Robak Żuławski okazuje się ciekawym interpretatorem historii, mającym, jak udokumentowała to autorka dysertacji, osobiste podejście do zjawisk historycznych. Całość doktoratu wieńczy szczęśliwie krótkie *Zakończenie*.

Bez wątplenia mgr Robak udało się pokazać Żuławskiego jako twórcę nieszablonowego, jako literata i filozofa, wędrowca i wizjonera, estetę i kontestatora, myśliciela i miłośnika życia, a zwłaszcza, co jest ważne ze względu na recenzowaną pracę doktorską, jako prekursora nowatorskiego sposobu konstruowania relacji z podróży, czyli

innowacyjnie rozumianego podróżopisarstwa. W tym osobistym, interpretacyjnym ujęciu autorki dysertacji Żuławski okazuje się na tle młodopolskim twórcą osobnym, rozdartym pomiędzy pesymizmem i dekadentyzmem a afirmacją i wolą życia, skupiającym w swej różnorodnej i głębokiej myślowo twórczości wiedzę interdyscyplinarną (jednoczącą elementy z zakresu historii, filozofii, geografii, sztuki i antropologii); niebanalnym artystą, którego widzenie i interpretowanie świata zostało w sposób mądry i świadomy połączone z pasją globtroterską, determinującą, jak i modelującą jego życie i twórczość. Autorce dysertacji udało się pokazać, co łączy Żuławskiego z pokoleniem artystów młodopolskich, a co go wyróżnia na ich tle i co sprawia, że mamy do czynienia z twórcą, który do końca swego życia poszukiwał własnej drogi, a świadectwem tego staje się jego podróżopisarstwo.

Po lekturze dysertacji p. Emmanuelli Robak wniosek jest prosty. Została przez nią wykonana ogromna praca interpretacyjna. Od strony merytorycznej jej dysertacja nie budzi zastrzeżeń, podobnie jak i od strony analitycznej. Jest przemyślana i samodzielna. Niektóre fragmenty, zwłaszcza te dotyczące interpretacji motywu ruin czy, szerzej rzecz postrzegając, „miast umarłych” oraz wątków tatrzańskich, wyróżniają się erudycją. Na podkreślenie – moim zdaniem – zasługują również te fragmenty pracy, gdzie autorka analizuje trylogię księżycową Żuławskiego czy wybrane dramaty, a zwłaszcza *Dyktatora*. Niewątpliwie wysoko należy ocenić rzetelny warsztat polonistyczny autorki. Praca doktorska została przygotowana przez nią bardzo starannie. Drobne usterki językowe np. powtarzane wydaje się/zdaje się być, literówki np. błąd w nazwisku na s. 228 jest Filipowska zamiast Filipkowska czy interpunkcyjne nie obniżają wartości pracy.

Z obowiązku recenzenta muszę wspomnieć także o kilku słabszych punktach dysertacji mgr Emmanuelli Robak. Jak pisałam od strony merytorycznej i interpretacyjnej praca nie budzi zastrzeżeń, natomiast budzi je zbytnia drobiazgowość opisu, co sprawia, że praca miejscami staje się rozwlekła, a kompozycja amorficzna. Obszerne rozważania na temat podróży jako gatunku, prezentacja myśli filozoficznej poszczególnych filozofów, wykład o narratywizmie czy historyzmie można - moim zdaniem – z powodzeniem ograniczyć. Są one zbędne, ponieważ mają charakter ogólny i są powszechnie znane badaczom literatury, stąd – według mnie - wystarczy odesłać czytelnika do przypisów i podanej tam pozycji bibliograficznej. Nie wydaje mi się trafne i zbyt ogólnikowe na s.292 odsyłanie do tekstu cytowanego zresztą za Anną Safiej Kazimierza Wyki, jakim jest *Zarys współczesnej literatury polskiej*, pochodzącego z roku 1951, w którym pisze on o społecznym spojrzeniu na temat historyzmu w Młodej Polsce. Kwestie te wymagałyby – według mnie – bardziej dokładnego omówienia w kontekście epoki. Dalsze rozważania mgr Robak na temat

historyzmu w esejach Żuławskiego są na szczęście poprawne. Zbyt dużo jest cytowania w pracy „za kimś”, może lepiej sięgnąć bezpośrednio do źródła lub po prostu zrezygnować z tego typu cytatów. W bibliografii zabrakło mi prac choćby śladowego wspomnienia o pracach przede wszystkim Heleny Karwackiej, jak i Andrzeja Z. Makowieckiego czy Łukasza Książyka, którzy napisali kilka znaczących prac o Żuławskim. Również warto wziąć pod uwagę kilka innych artykułów np. Łukasza Grajewskiego. Te wszystkie poruszone tu kwestie nie obniżają wartości tej dysertacji. Dlatego postuluję, aby po ponownej lekturze i koniecznych, niemałych – moim zdaniem - skrótach pracę mgr Robak wydać drukiem albo we fragmentach opublikować ją w piśmie naukowym np. w „Wiek XIX”, ponieważ dotknęła ona tematu właściwie zapoznanego lub po prostu nieznanego, a jak się okazuje, czego świadectwem jest ta dysertacja, że do twórczości Jerzego Żuławskiego warto powracać.

Dysertację Emmanuelli Robak z powodzeniem można uznać za podstawę do uzyskania stopnia doktora nauk humanistycznych. Rzetelnie wykonana praca, której rezultaty dzięki jej walorom poznawczym pomnażają dotychczasowy stan badań nad literaturą i kulturą przełomu wieków XIX i XX. oraz nowoczesność ujęcia problematyki, każą uznać rozprawę za liczący się wkład do dotychczasowej wiedzy o literaturze i kulturze XIX/XX. Tym samym stwierdzam, że rozprawa doktorska mgr Emmanuelli Robak spełnia warunki stawiane pracom doktorskim. Stawiam wniosek o dopuszczenie Autorki do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Maria Jolanta Olszewska

Warszawa, 15 lipca 2018 r.

prof. dr hab. Maria Jolanta Olszewska